

नेहरू आणि लोकशाही समाजवाद

डॉ. महेश एम. लोहार

Mob No – 9881890021

Email – Lmahesh2008@gmail.com

शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय,
कराड जि. सातारा

सारांश: आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान, स्वातंत्र्यापासून सलग 16 वर्षे भारताचे पंतप्रधान, औद्योगिकीकरणशिवाय आर्थिक विकासाची प्रक्रिया साधता येणार नाही असे विचार मांडणारे, समाजवादाची कास धरण्याचा आग्रह धरणारे पंडीत जवाहरलाल नेहरू लोकशाही समाजवादाचे प्रणेते होते. लोकशाही मार्गाने समाजवादी समाजरचना निर्माण करता येणे शक्य आहे असे विचार मांडताना मिश्र अर्थव्यवस्था आणून खाजगीत सार्वजनिक क्षेत्राचे अस्तित्व त्यांनी मान्य केले. मिश्र अर्थव्यवस्थेने समाजवादी अर्थव्यवस्था आणि औद्योगिकीकरण या गोष्टी साधणे शक्य आहे हे त्यांनी प्रत्यक्षात दाखविले. भारतात अनेक जाती जमाती, धर्माचे लोक राहतात अशा वेळी त्यांच्यात ऐक्य साधण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाचा अंगिकार त्यांनी ठामपणे मांडला. लोकशाहीवादी नेहरूंवर परदेशी शिक्षणाने परकीय वातावरणाचा प्रभाव दिसून येतो. त्यांच्यावर इंग्लंडमधील राजकीय वातावरणाचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. इंग्लंडमधील व्यक्ती स्वातंत्र, संसदीय शासन व्यवस्था, लोकशाही, समाजवाद उदारमतवाद याचा त्यांनी प्रत्यक्षात अनुभव घेतला होता. त्या कल्पना भारतात राबविणे आवश्यक आहेत याची कल्पना त्यांना होती.

पारिभाषिक शब्द: जवाहरलाल नेहरू, लोकशाही, लोकशाही समाजवाद

प्रस्तावना -

आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान, स्वातंत्र्यापासून सलग 16 वर्षे भारताचे पंतप्रधान, औद्योगिकीकरणशिवाय आर्थिक विकासाची प्रक्रिया साधता येणार नाही असे विचार मांडणारे, समाजवादाची कास धरण्याचा आग्रह धरणारे पंडीत जवाहरलाल नेहरू लोकशाही समाजवादाचे प्रणेते होते. लोकशाही मार्गाने समाजवादी समाजरचना निर्माण करता येणे शक्य आहे असे विचार मांडताना मिश्र अर्थव्यवस्था आणून खाजगीत सार्वजनिक क्षेत्राचे अस्तित्व त्यांनी मान्य केले. मिश्र अर्थव्यवस्थेने समाजवादी अर्थव्यवस्था आणि औद्योगिकीकरण या गोष्टी साधणे शक्य आहे हे त्यांनी प्रत्यक्षात दाखविले.

भारतात अनेक जाती जमाती, धर्माचे लोक राहतात अशा वेळी त्यांच्यात ऐक्य साधण्यासाठी धर्मनिरपेक्षता तत्त्वाचा अंगिकार त्यांनी ठामपणे मांडला. लोकशाहीवादी नेहरूंवर परदेशी शिक्षणाने परकीय वातावरणाचा प्रभाव दिसून येतो. त्यांच्यावर इंग्लंडमधील राजकीय वातावरणाचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. इंग्लंडमधील व्यक्ती स्वातंत्र, संसदीय शासन व्यवस्था, लोकशाही, समाजवाद उदारमतवाद याचा त्यांनी प्रत्यक्षात अनुभव घेतला होता. त्या कल्पना भारतात राबविणे आवश्यक आहेत याची कल्पना त्यांना होती.

स्वातंत्र्यापूर्वी भारतात अनेक सामाजिक समस्या होत्या. त्यातून समाजास उभारी देणे आवश्यक होते. सर्वात महत्त्वाचे साम्राज्यवाद, जाती-जमाती मधील संघर्ष, धर्मा-धर्मातील संघर्ष यामुळे जनतेमध्ये भीतीची भावना होती. यासाठी स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही शासन व्यवस्थाच यातून सर्वांना तारू शकेल. असा दृढविश्वास त्यांच्यामध्ये निर्माण झाला होता. त्यांना समाजवादी विचारांची आवड असली तरी रशियातील पक्षीय हुकूमशाहीची वास्तवता त्यांना माहित होता अशा परिस्थितीत समाजवाद आणि नाझीवादामुळे स्वातंत्र्य धोक्यात येते त्यांना जाणीव होती. त्या सर्वांचा विचार करता त्यांनी लोकशाही ही भारत देशासाठी योग्य असल्याचे मत त्यांनी निर्माण केले होते.

नेहरूंच्या मते काँग्रेसी विचारधारा व्यक्तीचा राजकीय स्वातंत्र्याकडे लक्ष देत आहे. त्यासाठी त्यांनी सामाजिक स्वातंत्र्य कशा प्रकारे आवश्यक आहे हे पटवून दिले. त्यांनी काँग्रेसची ध्येयधोरणे समाजवादी विचारांच्या बाजूने वळविण्याचा प्रयत्न केला.

समाजवादाचे मूळ खऱ्या अर्थाने 1931 च्या कराची मधील काँग्रेसच्या बैठकीत घातले गेले असे मानावे लागेल या बैठकीत आर्थिक धोरण आणि मूलभूत हक्काविषयी ठराव करण्यात आले. उद्योगधंद्याच्या राष्ट्रीयीकरणाचा ठराव करण्यात आला. 1936 साली लखनौ मध्ये समाजवादी विचारांवर काँग्रेसने चर्चा घडवून आणली. त्यावेळी निर्माण झालेल्या काँग्रेस समाजवादी गटापासून अलिप्त राहताना समाजवाद आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. सर्वात महत्त्वाचे वेगळ्या समाजवादी गटात न जाता त्यांनी पूर्वीचीची संघटना अधिक बळकट करण्याचा प्रयत्न केला. थोडक्यात समाजवादी विचारांची भावना इंग्रजांच्या काळातच खऱ्या अर्थाने बळकट झाली होती. नेहरूंच्या मते देशात सामाजिक व आर्थिक स्थिती बदलणे आवश्यक आहे. यासाठी त्यांनी समाजवादी विचार मांडले आहेत.

उद्दिष्टे -

- 1- पं. नेहरूंचे समाजवादाचे विचार जाणून घेणे.
- 2- पं. नेहरूंचे लोकशाही समाजवादाचे विचार जाणून घेणे.
- 3- पं. नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाची वैशिष्ट्ये जाणून घेणे.
- 4- पं. नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाबद्दल निष्कर्ष मांडणे.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. ग्रंथालये, इंटरनेट च्या माध्यमातून माहिती गोळा करून माहिती मिळवण्यात आली आहे.

समाजवादाचे विचार -

भारतात इंग्रजी सत्तेच्या अधिपत्यामुळे सामाजिक व आर्थिक बाबतीत प्रचंड तफावत निर्माण झाली होती. समाजात दारिद्र्यता, बेकारी, सरंजामी व्यवस्था निर्माण झाली होती. या समाजात बदल करण्यासाठी त्यांनी समाजवादाचे विचार मांडले कारण गांधीजींच्या मते समाजवादातून खऱ्या अर्थाने समाजाचा विकास साधता येईल.

देशातील सामाजिक समस्या सोडविणे गरजेचे होते तेव्हा त्या समस्या या शास्त्रीय दृष्टीकोनातून सोडविणे आवश्यक आहे याची जाणीव समाजवादाने नेहरूंना करून दिली आहे. विविध सामाजिक समस्यांची कारणे शोधून त्यावर समाजवादी विचार सरणीतून उपाय करणे शक्य आहे.

औद्योगिक क्षेत्रात कामगारांची पिळवणूक थांबविण्यासाठी समाजवादी विचारांशिवाय पर्याय नाही याची जाणीव नेहरूंना होती. त्यामुळे त्यांनी समाजवादाचा प्रचार आणि प्रसार केला. काँग्रेसी नेत्यांना समाजवादी विचारांचे महत्त्व त्यांनी सांगितले.

नेहरूंचा लोकशाही, समाजवाद, गणराज्य यावर विश्वास होता पण राजेशाही त्यांना मान्य नव्हती. पूर्वी राजेशाही तर आधुनिक काळात सरंजामदार, भांडवलदार लोकांचे शोषण करू शकतात यावर समाजवादी विचार फायद्याचे ठरतील असे विचार नेहरूंनी मांडले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकऱ्यांची स्थिती, कुळांचे प्रश्न शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य, पिळवणूक, श्रमाचा मोबदला कमी, शेतकऱ्यांची कर्जप्रकरणातून सुटका करण्याची गरज निर्माण झाली होती. नेहरूंच्या मते समाजवादी विचारातून यावर नियंत्रण मिळविणे शक्य आहे. यासाठी त्यांनी समाजवादाचा पुरस्कार केला.

नेहरूंनी मार्क्सवादी विचार भारतात राबविणे शक्य नाही असे विचार मांडले तर मार्क्सचा शास्त्रीय दृष्टीकोन आवश्यक मानला तसेच मार्क्सचा भौतिकवादी व ऐतिहासिक सिद्धांत सुद्धा मान्य केला. पण मार्क्सचा विचारातील कामगारांची हुकुमशाही त्यांना मान्य नव्हती. त्यांनी मार्क्सवादी विचारापेक्षा लोकशाहीला महत्त्व दिले. मुलभूत हक्क, मत अधिकार यांना महत्त्व देताना हुकुमशाही अमान्य केली.

नेहरूंच्या मते, भांडवलीशाहीमुळे उत्पादन वाढते पण त्यातून अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अशा समस्यांवर समाजवाद हा एकच मार्ग आहे असे नेहरूंची मत होते.

समाजवाद साधण्यासाठी कामगारांचे शोषण संपविण्यासाठी राष्ट्रीयकरण करणे आवश्यक आहे. कामगार वर्गाला उत्पादन प्रक्रियेत भागीदार बनविणे आवश्यक आहे. तसेच राष्ट्रीयकरणाच्या माध्यमातून उत्पादन साधने सरकारच्या मालकीची होणे आवश्यक आहे असे नेहरू मानतात.

नेहरूंच्या मते समान आर्थिक न्याय व संधी साठी मतपरिवर्तन करण्यात यावे प्रसंगी सक्ती करावी पण सक्ती करताना ती मर्यादित स्वरूपात असावी. विरहित समाजरचना उभी राहणे आवश्यक आहे.

नेहरूंनी एकपक्षीय लोकशाहील विरोध केला आहे. लोकशाहीत विरोधी पक्षाला त्यांनी महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. त्यांच्या मते विरोधी पक्ष नेहमी दक्ष असणे आवश्यक आहे.

नेहरूंना रशिया, लेनीन, मार्क्स यांच्याबद्दल आदर होता पण त्यांच्या हिंसा किंवा क्रांतीवर विश्वास नव्हता. लोकशाहीच्या माध्यमातून समाजवाद आणला जावू शकतो. भारताला तारण्यासाठी साम्यवाद आणि लोकशाहीचा समन्वय साधणे आवश्यक आहे असे नेहरू मानत होते.

लोकशाही समाजवाद

लोकशाही समाजवाद म्हणजे समाजवादी समाजरचना निर्माण करताना समाजातील आर्थिक पिढवणूक बंद करणे, समाजातील विषमता कमी करणे होय. यालाच सामाजिक समता व राजकीय लोकशाही असे म्हणतात. समाजातील मागलेपणा, बेरोजगारी, गरिबी दूर करण्यासाठी समाजवाद हा चांगला पर्याय आहे. असे नेहरू मानतात. त्या दूर करण्यासाठी त्यांच्या मूळ कारणांपर्यंत जाणे आवश्यक आहे. त्यातून निर्माण होणारे दोष दूर करता येतील.

दारिद्र्य निर्मूलनातून विषमता निर्मूलन करणे शक्य आहे. समाजात प्रत्येकाला त्याचा विकास करण्याची संधी देणे आवश्यक आहे. दारिद्र्याचे निर्मूलन करताना संपत्तीचे योग्य वितरण आवश्यक आहे. म्हणजे श्रीमांतकडील पैसा गरिबांना न वाटतना देशात उत्पादनात योग्य वाढ करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांना सरंजामशाही व भांडवलशाहीला विरोध केला आहे. भांडवलशाहीत लोकांसाठी लोकशाही शासन निर्माण होणे शक्य नाही. समाजवादात लोकांचे लोकांकडून शासन चालविणे जाते. नेहरूंनी नियोजनाला महत्त्व दिले आहे. समाजवादासाठी आर्थिक नियोजन करणे आवश्यक आहे असे मत त्यांनी मांडले 1938 च्या नॅशनल प्लॅनिंग कमिशनचे अध्यक्षपद भूषविताना देशातील बेकारी, दारिद्र्य, मागासलेपणा यावर चर्चा झाली यातून बाहेर पडण्यासाठी समाजवादी भूमिका आवश्यक आहे असे नेहरू मानतात. समितीने सामान्य मानसाला समोर ठेवून नियोजनाची उद्दिष्टे ठरविली. यात विकासाच्या संधी, सामान्य माणसाचे हित पाहणे, विकासातील अडथळे दूर करून मानवी विकास साधणे हा नियोजनाचा केंद्रबिंदू ठरविण्यात आला.

समाजवादात व्यक्ती स्वातंत्र्य महत्त्वाचे मानण्यात येते. खाजगी मालमत्तेवर मर्यादा न घालता मोठे उद्योग सरकारच्या मालकीचे करणे समाजवादी विचारात आवश्यक असते. तर काही छोटे उद्योग सहकारी तत्त्वाचा वापर करून चालविणे आवश्यक असल्याचे मत नेहरू मांडतात. त्यासाठी त्यांनी मिश्र अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला आहे. त्यांनी कल्याणकारी राज्य अस्तित्वात येणे आवश्यक मानले आहे. जनतेचे कल्याण करण्यासाठी धडपडणारी शासन व्यवस्था महत्त्वाची मानली आहे. नियोजन, कररचना, काही प्रमाणात खाजगी मालमत्तेवर मर्यादा घालून न्यायाचे योग्य वितरण होणे आवश्यक आहे. तसेच मालमत्तेचे सुद्धा योग्य वितरण होणे आवश्ये आहे. राज्यामध्ये आर्थिक समस्या पेलण्याची ताकद निर्माण झाल्यास अशा राज्यास कल्याणकारी राज्य म्हणता येईल.

लोकशाही समाजवादाची वैशिष्ट्ये -

1. व्यक्ती स्वातंत्र्य

नेहरूंनी व्यक्ती स्वातंत्र्याला महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. लोकशाही समाजवादात व्यक्तीचा विकास होणे आवश्यक आहे. व्यक्तीच्या विकासात राज्याची भूमिका साधत आहे तर लोकांचे कल्याण हे साध्य मानल आहे. नेहरू व्यक्ती स्वातंत्र्य व व्यक्ती

विकास महत्त्वाचा मानताना उदयोग, व्यवसाय शिक्षण, धर्म व्यक्तीचे आचार-विचार यात स्वातंत्र्याला महत्त्व देतात. पण त्यांनी व्यक्ती स्वातंत्र्य हे मर्यादितच असावे असे सुद्धा मत मांडले आहे.

2. राष्ट्रीयकरण तत्वाचा स्विकार

स्वातंत्र्यानंतर जगातील भांडवलशाही व्यवस्थेचा विचार करता भारतात अशी परिस्थिती निर्माण मुठभर लोकांच्या हाती सत्ता, भांडवल जाईल. यातून संपत्तीचे विकेंद्रिकरण होणार नाही म्हणजे श्रीमंत, भांडवलदार अधिक श्रीमंत बनू शकतात. यातून श्रीमंत, गरिब, भांडवलदार कामगार वर्ग तयार होवून लोकांचे विभाजन होते हे नेहरूंना लोकशाही समाजवादात नको होते. त्यासाठी काही उदयोगांचे राष्ट्रीयीकरण करणे आवश्यक मानले तर काही उदयोग सहकारी तत्त्वावर चालविताना काही उदयोग खाजगी नियंत्रणावर ठेवण्याचा घाट घातला गेला. यामुळे लोकांचे शोषण, पिळवणुक, नफाखोरी यासारख्या गोष्टींना पायबंद घालणे शक्य आहे.

3. आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रिकरण

नेहरूंनी भांडवलशाही अर्थव्यवस्था अमान्य होती. यामुळे कामगार श्रमिकांचे शोषण होते. यातून आर्थिक विषमता असणारा समाज निर्माण होतो. भांडवलशाहीत भांडवलदार मोठा, श्रीमंत होतो तर कामगार हे गरिबच राहतात. यातून आर्थिक सत्तेचे केंद्रिकरण होते. त्यामुळे एकच समाज किंवा वर्ग मोठा होत असतो. नेहरूंच्या मते माणसाने माणसाची पिळवणूक करता कामा नये. भांडवलशाहीत उत्पादन वाढल्यास त्याचा मोबदला हा कामगार वर्गाला सुद्धा मिळावा यातून आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रिकरण होणे आवश्यक आहे. समाजातील आर्थिक विषमता नष्ट करून समाजात समान लोकशाही व्यवस्था निर्माण होणे आवश्यक आहे.

4. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी खाजगी मालमत्ता नष्ट करणे

समाजवादात दारिद्र्य निर्मूलनासाठी खाजगी मालमत्ता नष्ट करणे आवश्यक आहे असे मत नेहरू मांडतात. त्यांच्या मते सत्तेचे केंद्रिकरण काही लोकांच्या हातात जाणे म्हणजे आर्थिक विषमता निर्माण होण्यासारखे आहे. त्यातून समाजवादी विचारांची पायमल्ली होईल. त्यासाठी खाजगी मालमत्ता पूर्ण नष्ट न करताना त्यावर काही मर्यादा घातल्या जावू शकतात. नेहरूंनी दारिद्र्य निर्मूलनास अधिक भर दिल्याने श्रीमंत व गरिब भेद कमी करणे शक्य झाले आहे. समाजात न्याय वितरणासाठी संपत्तीचे उत्पादन, उत्पादित वस्तूंचे वितरण आवश्यक मानले.

5. हिंसात्मक क्रांतीला विरोध

नेहरूंना लोकशाही समाजवाद प्रत्यक्षात आणण्यासाठी हिंसात्मक क्रांतीला विरोध केला आहे. नेहरू समाजव्यवस्था बदलण्यासाठी समाजवाद आवश्यक मानतात. शांततापूर्ण घटनात्मक व सनदशीर मार्गाने समाजवादी रचना प्रस्थापित करता येवू शकते. त्यासाठी ते मार्क्सच्या हिंसात्मक क्रांतीला विरोध करतात. समाजत संघटीत कृतीतून विकासाची प्रक्रिया पूर्ण करता येवू शकते असे त्यांचे मत होते. पण तरी सुद्धा समाजवाद आणताना काही त्रुटी त्यांनी सांगितल्या आहेत यात ज्यांच्यावर अन्याय होईल ते संघर्ष करतील याची जाणीव नेहरूंना होती.

6. व्यक्ती हितापेक्षा सार्वजनिक हिताला प्राधान्य

स्वातंत्र्यानंतर भारतातील आर्थिक विषमता, दारिद्र्यता यावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी मिश्र अर्थव्यवस्थेचे तत्त्व त्यांनी मानले आर्थिक नियोजनाला महत्त्व दिले. स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिकरणास चालना देताना सामाहिक हित महत्त्वाचे मानले त्यासाठी काही उदयोगांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यावर भर दिला. तसेच काही खाजगी मालमत्तेला सुद्धा मान्यता दिली. लोकांना आवश्यक वस्तू वितरित करण्यासाठी सार्वजनिक प्राधान्य दिले.

7. आर्थिक नियोजन आवश्यक

देशाचा परिपूर्ण विकास हा देशाच्या आर्थिक प्रगतीतून शक्य आहे. योग्य नियोजन केल्यास आर्थिक बाबीतून विकास करता येईल. त्यासाठी औद्योगिकरणाचे सुद्धा योग्य नियोजन करणे आवश्यक आहे. समाजातील आर्थिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी आर्थिक नियोजन लोकशाही समाजवादाचा पाया मानला आहे.

भारतात पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून शेतीचा व औद्योगिककरणाचा विकास घडविता येवू शकतो असे मत मांडले. पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून लोकशाही मार्गाने समाज विकास घडविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे योग्य आर्थिक नियोजन करणे शक्य झाले. देशात ग्रामीण उद्योग, कुटीरउद्योग व मोठ्या उद्योगांना सुद्धा चालना मिळाली नियोजन मंडळाच्या स्थापनेने आर्थिक विकास घडून येण्यास मदत झाली.

8. नेहरूंचा समाजवाद

नेहरूंच्या मते समाजवाद म्हणजे फक्त आर्थिक धोरण नव्हे तर त्याचे स्वरूप भव्यदिव्य होते. स्वातंत्र्यानंतरची समाजव्यवस्था बदलून विषमतारहित, शोषण रहित समाजनिर्माण करणे म्हणजे नेहरूंचा समाजवाद होता. त्यांनी मांडलेला समाजवाद सामाजिक व राजकीय क्षेत्रासाठी सुद्धा तितकाच मोठा ठरतो.

नेहरूंची विचारप्रणाली लोकशाहीवादी स्वरूपाची होती. जनतेच्या समर्थनातून आणि शांततापूर्ण सहकार्यातून त्यांचा विकास करण्याची प्रक्रिया फक्त लोकशाहीत आहे असे त्यांचे मत होते. नेहरू समाजवादाला विकसनशील आणि गतिशील मानतात. समाजवादाचे स्वरूप पाहिले तर औद्योगिककरणाच्या प्रक्रियेत एक वेगळे स्थान तर कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेत एक वेगळ्या प्रकारचे स्थान समाजवादात आहे. त्यांनी लोकशाही समाजवाद आणताना खाजगी क्षेत्र पूर्ण नष्ट केले नाही तर फक्त मोठ्या उद्योगांच्या राष्ट्रीयीकरणावर भर दिला. नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादात त्यांना काही समस्या जाणवतात. त्यात प्रामुख्याने लोकशाही व समाजवाद यातील समन्वयाची समस्या, व्यक्तीगत व्यक्ती स्वातंत्र्य त्यांच्या हिताची समस्या, आर्थिक क्षेत्रात सामूहिक नियंत्रणाचा मेळ घालण्याची समस्या पण या सर्व गोष्टीत त्यांनी भरपूर काम केले. नागरिकांना प्रशिक्षणाची आवश्यकता भासली. ती त्यांनी पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी लोकशाहीत समाजाचा आणि व्यक्तीचा विकास करणे आवश्यक असल्याचे मत बनविले त्यासाठी आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन वाढणे गरजेचे आहे याची जाणीव झाली. व्यक्तीचे राहणीमान, त्याचा दर्जा वाढणे आवश्यक आहे याची जाणीव त्यांना होती. शेतकऱ्यांची आंदोलने, युवकांच्या आंदोलनांनी त्याकाळी परिस्थितीत अमूलाग्र बदल दिसून आले. याच गोष्टीचा फायदा नेहरूंनी लोकशाही समाजवादात घेतला आणि समाजवादी विचारांची मांडणी केली. आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती, फॅसिझमचे संकट, लोकशाही मूल्यांवर आलेले संकट यातून समाजवाद हा एकच मार्ग यातून सुटका करण्याचा आहे असे नेहरूंना वाटत होते. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व स्थिती व नंतरची स्थिती याच्यावर समाजवादी विचारांचे नियोजनच प्रभावी ठरेल अशी आशा नेहरूंना होती. समाजातील दारिद्र्य, मागासलेपणा, बेरोजगारी दूर करण्यासाठी समाजवाद महत्वाचा ठरेल. समाजात असणारी सरंजामशाही नष्ट करण्यासाठी समाजवादी विचारांची गरज नेहरूंना वाटली.

निष्कर्ष -

- पं. नेहरूंचा समाजवाद हा महात्मा गांधींच्या नैतिक आध्यात्मिक संकल्पनेतून वेगळा होता. तर गांधीजींची समाजवादाची भूमिका गोंधळातील मानवतावादी होती अशी टिका नेहरू करतात.
- गांधींचे विचार हे व्यक्तीचे हृदयपरिवर्तन करून समाजवाद मांडणे होते तर यावर नेहरू विश्वास ठेवत नव्हते.
- नेहरूंचे समाजवादी विचार लेनिन व मार्क्स यांच्या विचारांचे होते.
- नेहरूंच्या काळात कामगार चळवळींनी एक योग्य दिशा प्राप्त केली होती.
- समाजातील आर्थिक अडचणी दूर करण्यासाठी त्यांच्या मूळापर्यंत जावून समस्या निराकरण करणे गरजेचे आहे अशील नेहरूंची खात्री होती.
- नेहरूंनी समाजवादी विचारात दारिद्र्य निर्मूलनाला विषमता निर्मूलनापेक्षा अधिक महत्त्व दिले आहे. नेहरूंवर मानवतावादी उदारमवादाचा जास्त प्रभाव दिसून येतो.
- मार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांताला नेहरू महत्त्व देताना दिसतात.
- समाजवाद आणण्यासाठी लोकशाहीतील सनदशीर व शांततापूर्ण मार्गाचा अवलंब नेहरूंनी केला. समाजवादी विचार सर्वच वर्गांना पतणारे नव्हते तर त्यातून काही वर्गांमध्ये संघर्ष अटळ होता याची जाणीव नेहरूंना होती.

- त्यांनी भांडवलदारांवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी लोकमत जमविणे व पुरोगामी कायद्यातून त्यावर नियंत्रण मिळविण्याचे विचार मांडले आहेत.

थोडक्यात नेहरूंचा लोकशाही समाजवाद देशातील विषमता दूर करण्यासाठी महत्वाचा होता. उद्योगधंद्याच्या विकासासाठी, ग्रामोद्योगांना झळाळी मिळवून देण्यासाठी आवश्यक होता.

संदर्भ

1. भोळे, भास्कर लक्ष्मण, भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे, नागपूर.
2. देवरे, पी. डी., निकुंभ डी. एस., भारतीय राजकीय विचार, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव, 2012
3. पळशीकर रेखा, देवळाणकर शैलेंद्र, आधुनिक भारतातील राजकीय वारसा, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, 2013
4. वळसंगकर, कृ. ना., विसावे शतक आणि समाजवाद, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1985